

Katerina Sevcikova Lepkova

Taal als een strategisch spel*

Abstract

This article describes and analyses communication as a complex action embedded in a social and cultural context. The communicative action consists of explicit language utterance and of implicit presuppositions of the speaker who is entering the communicative act with a specific communicative goal. This goal can be reached only if the implicit presuppositions of the speaker are mutually shared among the participants of the discussion. The social and cultural context can be seen as implicit presuppositions of the speaker and these contextual presuppositions are playing an important role in the communicative situations. Habermas divides the communicative acts according to the level of rationality and according to the communicative goal of the speaker into different types. The rational discourses can be analyzed by mean of argumentative analysis which can be also used for a reconstruction of communicative acts which happened in the past.

Keywords: Communicative action, communicative goal, common ground, context, intersubjective rationality, argumentative analysis

Iedereen van ons heeft weleens Scrabble gespeeld, een spel waarin taal centraal staat. Wat maakt het spel zo boeiend en verslavend? Wat hebben we nodig om “goed te kunnen scrabbelen”? Als we hier even stil bij staan, zien we plotseling dat het noemen van al de aspecten die het spel leuk maken niet zo makkelijk is. Ten eerste moet men taal machtig zijn. Voor een Nederlander is het meestal beter om de Nederlandse versie van het spel te pakken. Woorden die gelegd moeten worden, komen dan sneller tevoorschijn dan als men in een andere taal dan de moedertaal wil spelen. In de eerste instantie gaat het om het bedenken van woorden en het leggen hiervan. Als het ons om plezier gaat, kunnen we hierbij blijven. Creatief spelen

met woorden, kijken naar wat voor prachtige beelden er uit afzonderlijke letters gelegd kunnen worden, mooi plaatsen op het bord en af een toe veel punten scoren. Ook dit kan een prachtig spel worden als het ons niet vooral om het winnen gaat.

Meestal wil men echter meer. De speler vraagt zich constant af wat hij moet doen om de meeste punten te krijgen om het spel te kunnen winnen. Waar kan ik mijn woord leggen? Welke veldvakjes neem ik in? Hoe kan ik het beste bij een woord aansluiten? Wat doet de andere speler als ik mijn woord op deze plaats leg? Dit zijn allemaal vragen die gesteld kunnen worden bij het spelen. Maar hier hoeft het niet bij te eindigen. Als men het spel speelt op een koude kamer zonder iets lekkers erbij zonder een leuk gezelschap, zou het mogelijk ook invloed kunnen hebben op het spel zelf en/of op het resultaat. Niet erg als het ons niet om het winnen gaat, maar als het wel zo is, nemen we geen genoegen met het “zomaar” spelen.

Scrabble is een mooi voorbeeld voor hoe mensen met elkaar communiceren. In de dagelijkse omgang hebben ze de taal nodig waarbij ze niet te veel moeten nadenken over hoe succesvol hun communicatie zal zijn. Ze kiezen woorden en maken zinnen die bij hen opkomen. Soms lukt het om te krijgen wat ze willen, soms ook niet, maar dat ervaren ze meestal niet als een groot verlies. Zij doen ook niet bijzonder veel moeite voor het communiceren. Het komt en het gaat op een heel spontane manier. Als men echter iets wil bereiken met het inzetten van de expliciete taal, denkt men heel goed na over wat men wil zeggen, tegen wie men spreekt en op welke manier men het gaat zeggen en wat voor gevolgen zijn woorden kunnen hebben. De spreker bedenkt een strategie en hij beoogt het enige, hij wil succes boeken met dat wat hij zegt. En het is natuurlijk heel fijn als de omstandigheden, waarin de communicatie plaatsvindt, meehelpen.

Op grond van dit voorbeeld kunnen we concluderen dat de hele communicatieve situatie zeer complex is en bestaat uit meer dan de expliciete taal zelf. Om zich expliciet te kunnen uiten, heeft men begrip nodig van wat er speelt. Pas als het begrip van de communicatieve situatie en het communicatieve doel van de spreker aanwezig zijn, kan de spreker de expliciete taal gebruiken. Habermas hanteert het begrip “formal presuppositions of intersubjectivity” (Habermas, 2004, p. 50), oftewel impliciete intersubjectieve vooronderstellingen. Of de spreker zijn communicatieve doel bereikt, hangt echter niet alleen van hem af. Als het wel zo zou zijn, zou hij in iedere communicatieve situatie succes boeken en het zou om een eenrichtingstaalgebruik gaan. Net zoals de spreker hebben ook zijn gesprekpartners bepaalde vooronderstellingen ten opzichte van de communicatieve situatie en

ook zij hebben een eigen communicatief doel om te bereiken door de communicatie. Op deze manier kunnen we iedere communicatie zien als communicatief handelen. De taal is een instrument dat ingezet wordt om een handeling te verrichten, om eigen communicatief doel te bereiken, om succesvol te zijn, net zoals Scrabble-blokjes of een woord dat in het spel gelegd wordt.

Op welke manier de spreker zijn communicatief doel daadwerkelijk bereikt, hangt mede af van de gedeelde vooronderstellingen ten opzichte van de sociale en culturele context. Hij moet rekening houden niet alleen met de communicatieve situatie waarin hij zich bevindt maar ook met de bredere sociale en culturele context. Deze context kan echter niet beschouwd worden als een op zich staande entiteit, de sociale en culturele omstandigheden moeten gezien worden als intersubjectieve vooronderstellingen die betrekking hebben op de bredere sociale en culturele context. Deze presupposities worden niet uitgesproken en hebben geen sturende werking in het gesprek (aldus Heyting in Vreeke, 2006, p. 103). De spreker gaat ervan uit dat zijn gesprekpartners dezelfde kennis hebben en hiermee ook dezelfde vooronderstellingen hanteren over de sociale en culturele context. De spelers van het Scrabble-spel zullen de spelregels niet in twijfel trekken omdat de spelregels “algemeen bekend” zijn of ze zullen hun woorden van rechts naar links of van boven naar beneden leggen omdat het “zo hoort”.

Zoals aangegeven is een gesprek een complex geheel dat naast de expliciete uitingen ook een impliciet vooronderstelde laag inhoudt die betrekking heeft op zowel het gesprek zelf als op de sociale en culturele omstandigheden (Lepkova, Heyting en Mulder, 2005; Vreeke, 2006, p. 105–107). Culturele waarden (Habermas, 2004, p. 42) zijn niet universeel en zijn alleen geldig voor een bepaalde groep mensen in een specifieke tijd. Vreeke (2006) die de theoretische uitgangspunten van de pedagogische theorie van Frieda Heyting samenvat, geeft aan dat iedere discussie in een specifiek maatschappelijk discussieveld plaatsvindt. Heyting werd geïnspireerd door Luhmanns notie van leefwerelden, dat wil zeggen communicatieve velden waarin een kernbegrip centraal staat (zoals bijvoorbeeld “taalonderwijs”). Aan dit kernbegrip is een kernfunctie onderworpen (bijvoorbeeld “ontwikkelen van taalvaardigheden”). Stalnaker (1999) gebruikt voor dergelijk concept het begrip “common ground”. Deze communicatieve velden bestaan uit alle onuitgesproken presupposities die ten grondslag liggen aan het specifieke betoog.

Binnen een specifiek maatschappelijk discussieveld kunnen de sprekers een bepaald perspectief aannemen. Zij gaan hun standpunten beargumen-teren vanuit een specifiek invalshoek (bijvoorbeeld “taal leren door inter-actie” of “digitaal taal leren zonder een docent”, enz.). Hun perspectieven vormen dan subsystemen binnen het discussieveld. De sprekers gebruiken vaak argumenten die betrekking hebben op meerdere subsystemen en daarom kunnen we zeggen dat deze subsystemen niet vastliggen maar dat ze kunnen overlappen en open staan tegen elkaar (Vreeke, 2006).

Het type van de communicatieve situatie is voor het gesprek heel be-langrijk. Het is namelijk bepalend voor de spelregels van het gesprek. Spelen van Scrabble verloopt volgens andere regels dan spelen van Mens erger je niet. De spreker zal zich anders talig gaan gedragen op het moment wanneer hij een wetenschappelijk debat aangaat dan als hij meedoet aan een alledaagse discussie. Habermas (2004, p. 17–23) maakt onderscheid tussen de volgende communicatieve situaties, namelijk: de theoretische discussie, de alledaagse discussie, de kunstwerkkritiek, het therapeutische gesprek en het verklarende betoog. Het type gesprek is belangrijk voor het oordelen over de impliciete vooronderstellingen.

De theoretische en alledaagse discussies spelen op de ratio in. Dat wil zeggen dat de spreker in staat is om zijn standpunten rationeel te verantwoorden. In een wetenschappelijke discussie is men op zoek naar “wat waar of niet waar is” en daarom kan de plausibiliteit van de argumenten getoetst worden door de expliciete discussie te analyseren en zoeken naar de impliciete, achterliggende gedachten in het debat.

Het alledaagse gesprek zoekt naar een compromis tussen de betrokke-nen. Als men ervan uitgaat dat de sprekers wederzijds begrip zoeken, kan ook de alledaagse discussie geanalyseerd worden en de achterliggende ge-dachten kunnen boven water gehaald worden. Ook het verklarende betoog bevat een gestructureerde rationele argumentatie en daarom kunnen we hier de impliciete vooronderstellingen reconstrueren.

Andere types discussie zijn problematischer wat het toetsen van de ge-deelde vooronderstellingen betreft. De kunstwerkkritiek en het therapeuti-sche gesprek doen beroep op andere aspecten van de persoonlijkheid (bij-voorbeeld op het gevoel van de spreker in het geval van een kunstwerk of op de verlangens en illusies in het geval van het therapeutische gesprek) en daarom kunnen we in de eerste instantie de vooronderstellingen niet mak-kelijk achterhalen en het oordelen over de gedeelde vooronderstellingen in de discussie zal dan niet eenduidig zijn. Pas op moment wanneer men in een gesprek de redenen van de auteur of de patiënt kan uitleggen of be-

spreken, komen we tot het rationaliseren van bijvoorbeeld een kunstwerk of verlatingsangst en kunnen we de vooronderstellingen die ten grondslag liggen aan dit kunstwerk of gevoel bespreken en hierover oordelen.

Uit het bovengenoemde kunnen we concluderen dat de rationele discussie de enige mogelijkheid biedt om een objectief oordeel te kunnen vellen over de achterliggende gedachten en intenties van de sprekers. Alle andere expressieve uitspraken, symbolen of beelden vereisen nader onderzoek en nadere toelichting in de vorm van argumentatieve analyse. Dankzij het spreken of beter gezegd beargumenteerd gesprek kunnen we leren uit onze fouten. Het toetsen van correctheid gebeurt niet op basis van logica maar op basis van pragmatisme (Vreeke, 2006; Stalnaker, 1999). Wij analyseren niet de logica van expliciet uitgesproken zinnen maar we kijken naar de intenties van de sprekers die de discussie voeren. Deze intenties zijn vaak stilzwijgend en liggen ten grondslag aan de discussie. Habermas (2004, p. 22) spreekt over informele logica.

Waarom doet iemand mee aan een discussie? Dit is dus een ander heel belangrijk aspect van communicatieve situaties (Vreeke, 2006). De intenties van de sprekers hebben de functie van impliciete gedeelde vooronderstellingen en kunnen afgeleid worden uit de expliciete argumentaties. In het algemeen beschrijft Habermas (2004, p. 24–41) in overeenstemming met Toulmin drie soorten argumentaties die een onderwerp zouden kunnen worden van een analyse of een onderzoek naar pragmatische vooronderstellingen.

Ten eerste spreekt hij over de ideale discussie waarin geen oneerlijkheid of repressie te vinden is. De intentie van de spreker is dus het zoeken naar ideale overeenkomst tussen alle discussiedeelnemers. Het tweede type argumentatie is de argumentatie waarin wordt gestreden voor een beter argument. Dit type argumentatie richt zich op succes. De spreker gaat de discussie aan met de intentie om een beter argument te vinden en wil hiermee in een voordelige positie komen. En ten derde hebben we individuele argumentaties die gericht zijn op het bereiken van wederzijds begrip. De sprekers stellen zich een (in het geval van schriftelijke discussiebijdragen, universeel) gehoor voor en ze argumenteren met het oog op het overtuigen van de luisteraars.

Wij zullen nu even stilstaan bij de argumentaties die het wederzijds begrip beogen en bij conversaties die gebaseerd zijn op het behalen van succes. Habermas (2004, p. 285–337) heeft in het eerste deel van *The Theory of Communicative Action* een typologie van communicatief handelen uitgewerkt (zie het bijgesloten plaatje uit Habermas, 2004, p. 333).

Hij beschrijft de communicatie die gericht is op wederzijds begrip als een gezonde manier van communicatie. Met wederzijds begrip bedoelt hij dat er minstens twee discussiepartners de beargumenteerde standpunten op dezelfde manier begrijpen (Habermas, 2004, p. 307). In de communicatieve situatie waarbij het wederzijds begrip centraal staat, willen de discussiedeelnemers hun individuele communicatieve doelen harmoniseren met de intenties en doelen van hun gesprekpartners. De communicatie heeft een rationele basis en kan niet worden opgedrongen door een andere discussiedeelnemer.

Er zijn echter andere communicatieve situaties wanneer een discussiedeelnemer zijn gesprekspartner(s) met behulp van signalen of andere linguïstische instrumenten iets wil laten geloven om zijn eigen succes te kunnen bereiken. Het kan om manipulatief communicatief handelen gaan dat gericht is op succes dat door Habermas (2004, p. 332) als parasitisch wordt bestempeld. Alleen als de discussiedeelnemer die dit gedrag vertoont, kan laten zien dat het hem om het behalen van wederzijds begrip gaat, kan dit soort communicatie nog steeds als gezond worden beschouwd. Als we het over communicatie gericht op succes hebben, komen de andere gesprekpartners veel meer in het licht. Strategisch communicatief handelen is een interactie wanneer ten minste een van de gesprekpartners zijn intentie verandert als gevolg van het communicatief handelen van de spreker (Habermas, 2004, p. 295). De spreker kan de discussie binnen treden met "open kaarten", wanneer hij zijn doel om de intenties van anderen in de discussie te beïnvloeden, declareert. Dit type van het communicatief handelen is constructief, net zoals de interactie gericht op wederzijds begrip (Habermas, 2004, p. 305).

Als de spreker zijn doel om de intenties van zijn discussiepartners te veranderen niet blootstelt met het gevolg ervan dat zijn discussiepartner geen discursieve positie kan innemen, wordt hier geen beroep gedaan op de bindende kracht van de rationele communicatie. Hetzelfde effect heeft de communicatie wanneer de spreker zodanig communiceert dat zijn discussiepartner geen intentionele positie kan innemen (Habermas, 2004, p. 305).

Habermas (2004, p. 332) spreekt ook over systematisch verstoorde communicatie die als pathologisch wordt bestempeld. Zulke communicatie is het resultaat van de verwarring van het handelen met het oog op het wederzijds begrip en het handelen met het oog op het behalen van succes. In deze situatie handelt minstens een van de gesprekpartners met het oog op het behalen van succes en deze intentie probeert hij (bewust of onbewust) te

verbergen zodat zijn gesprekspartner denkt dat beide discussiedeelnemers hetzelfde willen bereiken, namelijk tot wederzijds begrip komen. In dit geval spreken we over manipulatie. Dit manipulatief gedrag kan onbewust vertoond worden (bijvoorbeeld als resultaat van een onderdrukt conflict) of kan het beschouwd worden als bewuste manipulatie.

Volgens Habermas (2004, p. 31–41) en Heyting (Vreeke, 2006) kunnen op grond van de argumentatieve analyse de intenties oftewel de gedeelde vooronderstellingen geanalyseerd en onderzocht worden. Dit op grond van het definiëren van een specifiek communicatief domein met een bepaald kernbegrip. De onderzoeker verzamelt alle discussiebijdragen van dit domein en daarna gaat hij op grond van de argumentatieve analyse alle vooronderstellingen die in de discussie een rol spelen boven water halen. Hij kijkt hierbij naar de subsystemen, dus naar de invalshoeken waaruit de discussiedeelnemers communiceren. Voor de argumentatieve analyse staat de vraag centraal, welke vooronderstellingen de expliciete argumentaties overtuigend maken voor het gehoor.

Zowel Habermas (2004, p. 31–41) als Heyting (Vreeke, 2006) zijn van mening dat er een historische reconstructie van een common ground kan plaatsvinden. Gedeelde vooronderstellingen over een bepaald onderwerp kunnen op grond van de (meestal geschreven) argumentatieve analyse (Vreeke, 2006) gereconstrueerd en verzameld worden en er kan worden gekeken naar de veranderingen in de vooronderstelde visies ten opzichte van het onderzochte kernbegrip in de loop van de tijd. Daarbij kan gekeken worden niet alleen naar de functie van het kernbegrip in de tijd, maar ook naar waarom dit begrip zo belangrijk was, wat wilden mensen binnen het discussieveld met het gekozen onderwerp bereiken. Historisch onderzoek kan dus een kritische reflectie bieden ten opzichte van collectieve aannames en oordelen over een bepaald onderwerp (Lepkova et al., 2005).

Zoals reeds aangegeven, hebben sommige presupposities geen sturende kracht voor de discussie. Het zijn vooronderstellingen die betrekking hebben op de bredere sociale en culturele context in het discussieveld. Deze gedeelde vooronderstellingen die betrekking hebben op de sociale en culturele omstandigheden kunnen ook met behulp van de individuele argumentatieve analyse zowel in hedendaagse als in historische discussies gevonden worden (Lepkova et al., 2005). Omdat de contextuele vooronderstellingen verweven zijn ten eerste met elkaar maar ook met de individuele vooronderstellingen die ten grondslag liggen aan de argumentatie zelf, kunnen we concluderen dat een eventueel onderzoek naar de sociale en culturele vooronderstellingen op dezelfde manier kan verlopen als het

onderzoek naar de situationele vooronderstellingen in een gesprek of in een discussie.

Uit het bovengenoemde blijkt dat taal een intrigerende en complexe menselijke vaardigheid is die mensen verbindt door communicatief handelen. Taal ontwikkelt zich in talloze discussies en gesprekken die net zoals ieder “potje” Scrabble altijd anders zijn. Het onderzoek naar impliciete vooronderstellingen van verschillende discussies helpt ons de achterliggende denkbeelden over onszelf, onze samenleving en over de wereld om ons heen boven water halen. Dit kan ons tot zelfreflectie aanzetten en tot het nadenken over ons communicatief handelen.

Noten

- * Met dank aan Prof. Frieda Heyting en Prof. Wilken Engelbrecht.

Bibliografie

- Habermas, J. 2004. *The Theory of Communicative Action*, part 1. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. 2006. *The Theory of Communicative Action*, part 2. Cambridge: Polity Press.
- Lepková, K., Heyting, F., & Mulder, E. 2005. ‘Constructing Czechoslovakia: The meaning of “intelligence” in Czechoslovak educational discourse, 1900–1939.’ *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. 41.1: 25–41. <https://doi.org/10.1002/jhbs.20046>
- Stalnaker, R.C. 1999. *Context and Content: Essays on Intentionality in Speech and Thought*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0198237073.001.0001>
- Vreeke, G.-J. 2006. ‘Gedreven scepticisme Heytingiaanse opvoedingsfilosofie.’ *Pedagogiek*. 26.1: 100–112.